

Das menschliche Leben
bleibt in den unaufhebbaren Gegensatz
zwischen Verzweiflung und Vertrauen,
zwischen Hoffnungslosigkeit und Hoffnung,
in diesen ewigen Wechselgesang zwischen Hölle und Himmel,
hineingestellt

(Bollnow, 1955)

Zorg en opvoeding Jan Marten Praamsma en Danielle van de Koot-Dees

Een pedagogiek van de hoop

Over hoop worden veel mooie dingen gezegd en geschreven. Hoop vormt de grondstof van ons bestaan. Hoop is gerichtheid op de toekomst, op ontwikkeling, op groei, op nieuw leven. Onze wereld is een hoopvolle wereld, ons bestaan een hoopvol bestaan. Maar... hoop komt niet alleen. De medaille van de hoop kent de keerzijde van de wanhoop. Een hoopvol bestaan getuigt van de hoop op een beter bestaan, op een uitweg uit de gebrokenheid van het hier en nu. Hoop is vaak zoeken naar signalen van hoop in een wereld die van het tegendeel getuigt. Hoop krijgt pas profiel tegen de achtergrond van wanhoop, vertwijfeling en uitzichtloosheid. Signalen van hoop zijn dan kleine lichtpuntjes, een strohalm, een tegengeluid.

Opvoeden heeft alles te maken met de toekomst van kinderen. Daarmee lijkt de verbinding tussen 'hoop' en 'opvoeden' voor de hand te liggen. In dit artikel gaan we in op de vraag hoe 'hoop' verschil maakt in de pedagogische situatie. Allereerst bespreken we hoe de begrippen 'hoop' en 'opvoeding' zich tot elkaar verhouden. Daarna bespreken we twee pedagogische praktijken die we als vindplaatsen van hoop zien. In de derde plaats bespreken we hoe verschillende denkers de verhouding hoop en opvoeding vanuit hun perspectief bezien. Tot slot betogen we dat het essentieel is dat opvoeden juist gericht is op hoop.

Een pedagogiek van de hoop

Opvoeding, onderwijs en pedagogiek vinden hun grond in de voortdurende vernieuwing van het leven. De Amerikaanse pedagoog en filosoof John Dewey, beschreef al in 1916 in zijn *Democracy and Education* hoe het menselijk leven is getekend door sterfelijkheid waardoor steeds nieuwe generaties moeten worden opgevoed om het stokje over te nemen. Hij beschrijft hoe *education* begint bij het principe van 'generatievervanging'. Dit leidt tot een proces van voortdurende vernieuwing:

"Elk individu, elke mens die de drager is van de levenservaring van zijn groep, zal na verloop van tijd sterven. Toch gaat het leven van de groep verder (...) Deze onmiskenbare feiten van geboorte en dood van elk van de leden van een sociale groep bepalen de noodzaak van opvoeding en onderwijs" (Dewey, 1916)¹.

Dit vernieuwingsthema herkennen we ook in de manier waarop Hannah Arendt het begrip 'nataliteit' of 'geboortelijkheid' gebruikt. Het steeds opnieuw geboren worden is tekenend voor het menselijk bestaan. Elk nieuw, zich ontwikkelend leven kan in dat perspectief gezien worden als een nieuw teken van hoop. Opvoedkundig handelen richt zich op de toekomst van kinderen en jongeren. Hoop is in die zin een centrale categorie voor opvoeding – en daarmee pedagogiek – en onderwijs. Zoals Arendt-biograaf Kurt Sontheimer het zo treffend verwoordt: "Met haar benadrukken van nataliteit als nieuw begin heeft zij een teken van hoop en vernieuwing voor de mensheid opgericht. Met hun geboorte betreden steeds weer nieuwe mensen het leven en kunnen door hun handelen de wereld veranderen" (Sontheimer 2006).

Nieuw leven getuigt van nieuwe mogelijkheden en vraagt om een hoopvolle, wenkende toekomst. Pedagoog Lea Das-

berg noemt een hoopvol perspectief onmisbaar in de wereld van kinderen en jongeren. In haar boek met de veelzeggende titel 'Grootbrengen door kleinhouden' uit 1975 beschrijft Dasberg hoe het vaak gebeurt dat opvoeders hun kinderen *niet* zien in het licht van een open en hoopvolle toekomstverwachting, maar geneigd zijn hen klein te houden, op te sluiten in hun jeugd en zo het zicht op de toekomst te ontnemen. En in 1980 stelt ze in haar oratie *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000 of Hulde aan de hoop*:

"Het ziet er naar uit dat we alle identificatiemogelijkheden die door kinderen zelf achter die stippeltjes worden ingevuld hebben verboden: vader worden is autoritair, moeder worden is ongeëmancipeerd, een held die het vaderland redt is reactionair, het geloof verspreiden is opium uitdelen aan het volk, een uitvinder worden is ongeoorloofde prestatiedrang, succes en roem wijzen op verfoeilijke wedijver, zieke mensen beter maken is bevordering van de overbevolking, een actieve rol in het bedrijfsleven is meewerken aan de groei waar onze wereld aan ten onder gaat. Waar laat men een kind dan nog voor leren? Wat stellen we kinderen in het vooruitzicht als ze hun best doen? Waar kan een kind dan nog naar verlangen, waar kan het nog nieuwsgierig naar zijn, waar kan het zich nog voor inzetten?" (Dasberg 1980).

Zij ziet hier een belangrijke taak voor onderwijzers, leraren, opvoeders en hulpverleners. In haar *pedagogiek van de hoop* gaat het er om de toekomst niet af te sluiten, maar een wenkend perspectief te schetsen op de stippeltjes achter de door alle kinderen ter wereld wel eens gedachte, gedroomde en geuite zin: 'Later als ik groot ben ...'.

Nog scherper keert haar promovendus Lennart Vriens zich tegen het doemdenken van die dagen. Hij pakt de vraag van Dasberg op in zijn proefschrift over vredespedagogiek uit 1988, waarin hij werkt aan "... een pedagogie van de hoop, waarmee volwassenen hun pedagogische en politieke verantwoordelijkheden op zich zullen nemen. Dat wil zeggen, dat ze door hun eigen bestaan kinderen duidelijk zullen maken dat het leven zin heeft en de wereld de moeite waard is, zodat kinderen geholpen zullen worden om zich in de wereld te oriënteren. (...) Pedagogie van de hoop neemt dus zowel het kind als de wereld serieus en wordt gedragen door opvoeders die zelf in de wereld geloven" (Vriens, 1988).

De laatste jaren is er in de pedagogiek opnieuw aandacht gekomen voor een wenkend toekomstperspectief voor kinderen en jongeren. Opvoedingsfilosoof Doret de Ruyter vraagt al in 2004 in haar oratie meer aandacht voor 'idealen in opvoeding en onderwijs'. Ook zij meent dat idealen mensen in staat stellen een goed en zinvol leven te leiden. Idealen definieert ze als 'situaties of kenmerken van een iemand, die daarvan zelf denkt dat die voortreffelijk, uitstekend of perfect zijn en die tot nu toe niet zijn gerealiseerd, althans niet in het leven van degene die het ideaal bezit' (De Ruyter, 2007, 24)² Kenmerkend voor idealen is dat zij nog niet gerealiseerd zijn, zoals een doel dat kan zijn, maar ook dat zij kunnen fungeren als reflexief ideaal waaraan iemand zijn handelen spiegelt (De Ruyter, 2007). Idealen hebben zo alles te maken met het toekomstperspectief van kinderen en jongeren. Later volgden meerdere publicaties over dit thema, van de hand van de Ruyter zelf, maar ook door Stijn Sieckelink met zijn dissertatie *Het beste van de jeugd* (2009).

... en de praktijk

Hoewel dus de pedagogische theorie voldoende aanknopingspunten biedt om toekomstgericht aan de slag te gaan met idealen en toekomstperspectieven, constateren verschillende onderzoekers dat ouders en opvoeders in de praktijk meestal

niet erg geneigd zijn om concrete toekomstgerichte doelen van opvoeding te formuleren (Van de Koot-Dees, 2013). Ouders en opvoeders worden vaak te veel in beslag genomen door het reguleren en in goede banen leiden van het gedrag van hun kinderen, om na te denken over doelen op de langere termijn. De aandacht gaat daardoor vooral uit naar thema's als gehoorzaamheid, straf, beloning en het navolgen van regels en afspraken en veel minder naar toekomstbeelden en toekomstidealen. Micha de Winter (2015) vergelijkt deze korte-termijnbenadering in de opvoeding met het africhten van jonge hondjes: 'puppytraining'. Opvoeders lijken dus vaak minder geïnteresseerd in verder weg liggende doelen van opvoeding.

Tenzij jeugdigen dreigen te ontsporen. Dan komen doelen en idealen van opvoeding weer in beeld. Naar dat laatste aspect deden Marion van San, Stijn Sieckelink en Micha de Winter onderzoek. Zij beschreven de idealen van radicaliserende jongeren in *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren* (2010). Zij portretten jongeren die er extreem-rechtse, radicaal-islamitische of anarchistische idealen op na houden en zouden willen praktiseren. Onder de onderzochte jongeren zijn bijvoorbeeld ook dierenrechtenactivisten. De onderzoekers constateren dat deze jongeren vaak maar weinig tegengas hebben gekregen in hun omgeving. Hun ouders delen de idealen weliswaar meestal niet,

Het verhaal van Yasmina

Yasmina, een vrolijk en vlotte puber van Turkse afkomst, groeit op in een flat in een achterstandswijk met veel sociale problemen. Yasmina woont in 2005 in een buurt die als Vogelaarwijk bestempeld is. Ze is 16 jaar. De wijk bestaat uit lage flats, met schotels op het balkon. De meeste bewoners hebben een niet-Westerse migratie-achtergrond. Sinds de moeder van Yasmina gescheiden is, woont ze met haar twee kinderen in een flat. Ze spreekt gebrekkig Nederlands. Hoewel ze haar dochter graag een beter leven gunt – zoals sommige andere familieleden die hun school met succes afronden – kan ze haar dochter bij haar schoolwerk niet helpen. Ze komt niet verder dan een aanmoediging: 'Doorgaan, doorgaan, doorgaan'. Ze wil dat Yasmina hogerop komt, maar kan haar zelf verder niet helpen. Yasmina constateert vijf jaar later dan ook dat haar moeder dat niet kon, waar andere ouders dit wel deden. Ze is tweemaal blijven zitten en moest stoppen met de havo.

Danielle van de Koot volgde het leven van Yasmina tussen 2001 en 2016. Een leven waarin een verwachtingsvolle toekomst niet vanzelfsprekend is. Daar is hoop geen kwestie van grote idealen en wijde visioenen, maar van beperkte mogelijkheden en een gezond realisme, stapje voor stapje. Dat wordt wel duidelijk al we het verhaal van Yasmina vervolgen.

Yasmina is erg betrokken op haar jongere broer. Als hij aan het eind van de basisschool geen citotoets mag maken, omdat hij mogelijk het gemiddelde van de school omlaag zal trekken (de halve klas maakt deze toets niet), komt Yasmina in actie. Ze gaat naar de school en krijgt het voor elkaar dat haar broertje de toets toch mag maken. En ze gaat samen met haar broertje oefenen voor de toets.

Een teken van hoop! Yasmina die met haar broertje citotoetsen oefent, zodat hem niet overkomt wat haar is gebeurd. Hoop die voortkomt uit de kracht van een jonge vrouw, die de loop van de geschiedenis wil

ombuigen. Hoop die óók voortkomt uit mensen van het buurthuis, die haar de toetsen geven om mee te oefenen, en niet te vergeten haar familieleden die de havo hebben afgerond en een voorbeeld voor haar zijn.

Intussen gaat Yasmina's eigen schoolcarrière weinig voorspoedig. Nadat ze voor de tweede keer in havo 3 blijft zitten stapt ze over naar het mbo. Ze rondt de mbo-opleiding af, maar laat het er daarna niet bij zitten. Met het 'doorgaan' van haar moeder misschien wel in haar achterhoofd studeert ze 's avonds bij een particulier opleidingsinstituut tóch voor haar havo-diploma.

De school die ze daarvoor 's avonds bezoekt is tegenover het Van Gogh-museum. Boven haar bed, op haar slaapkamer in de flat van haar moeder, hangt ze een poster op van een schilderij van Vincent van Gogh.

Die poster van Van Gogh lijkt Yasmina's venster naar een betere wereld. Een teken dat uitwijst boven die alledaagse werkelijkheid, een hoopvol perspectief!

Zo lijkt Yasmina langzaam de moeiten van de Vogelaarwijk te ontworstelen. Als ze in 2016 opnieuw wordt geïnterviewd woont ze inmiddels in een andere buurt. Ze heeft de avond-havo afgerond. Die havo had ze in feite niet eens nodig, want ze had het MBO al afgesloten. Maar het was voor haar een soort revanche op haar teleurstellingen op de havo. Van een hbo-opleiding is het overigens niet meer gekomen. Tijdens het laatste interview werkt Yasmina in de beveiliging om geld te verdienen voor de bruiloft die in het verschiet ligt.

Het verhaal van Yasmina wordt uitgebreid verteld in Terwel, Van de Koot-Dees & Rodrigues, 2011 en 2018 en speelde een belangrijke rol in de rede van minister Van Engelshoven bij de opening van het academisch jaar 2018/2019 van de Universiteit Tilburg.

maar geven tekenen van 'berusting, goedkeuring of ontkenning' en ook vanuit school krijgen ze nauwelijks reactie. Het opvoedklimaat lijkt eerder permissief dan autoritair van aard, terwijl deze jongeren op internet juist wel bijval vinden op de websites en fora die ze bezoeken. De onderzoekers pleiten daarom voor een actieve rol van (professionele) opvoeders door interesse te tonen voor de beweegredenen van jongeren maar ook in het geven van een noodzakelijk tegengeluid. De vorming van idealen behoort immers tot een normale en noodzakelijke ontwikkeling in de puberteit, zo menen de onderzoekers (Van San, Sieckelink en De Winter 2009). En zo zijn we terug bij de thematiek die Lea Dasberg al aansneet in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Signalen van hoop in een gebroken wereld

Zoals we in de inleiding schreven kent de medaille van hoop en idealen de keerzijde van de wanhoop. Een hoopvol bestaan getuigt meestal van de hoop op een beter bestaan, op een uitweg uit de gebrokenheid van het hier en nu. Hoop is vaak zoeken naar signalen van hoop in een wereld die van het tegendeel getuigt. Hoop krijgt pas profiel tegen de achtergrond van wanhoop, vertwijfeling en uitzichtloosheid. Signalen van hoop zijn daar kleine lichtpuntjes, een strohalm, een tegengeluid.

Dit spanningsveld wordt vooral gearticuleerd door de Braziliaanse pedagoog en filosoof Paulo Freire. Freire gaat al in zijn *Pedagogy of the oppressed* uit 1970 – later uitgewerkt als *Pedagogy of Hope* uit 1994 – een stap verder dan de pedagogen die we tot nu toe bespraken. Freire schrijft: "Ik kan geen leraar zijn als ik niet steeds helderder zie dat mijn werk van mij eist dat ik duidelijk maak waar ik sta. Dat ik breek met wat ethisch niet klopt. Ik moet kiezen tussen het een en ander. Ik kan geen leraar zijn en tegelijk vriend zijn van alles en iedereen. Ik kan geen vriend zijn van mensen of de mensheid met vage zinsneden en ver van de concrete onderwijspraktijk. Massale honger en werkloosheid, zij aan zij met weelde en overvloed, zijn niet het gevolg van het lot, zoals bepaalde reactionaire kringen ons willen laten geloven, beweerend dat mensen lijden omdat ze niets aan de situatie kunnen doen" (Freire 1998).³

Geïnspireerd door de marxistische maatschappijkritiek van de Kritische Theorie gaat het Freire om het bieden van hoop aan onderdrukten door te werken aan hun bewustwording en emancipatie via onderwijs en opvoeding. Een 'pedagogiek van de hoop' biedt volgens Freire uitzicht op bevrijding door bewustwording en inzicht in de eigen situatie.

Daarmee zet Freire de verhoudingen wel op scherp. Een 'pedagogiek van de hoop' is immers al snel een pedagogiek van grote woorden en grote idealen. Maar hoe verhouden die woorden en idealen zich tot de werkelijkheid waarin kinderen en jongeren opgroeien? Wat betekenen grote woorden en idealen bijvoorbeeld in de wereld van Yasmina (zie kader)?

Pedagoog Wouter Pols schrijft in een kritische bespreking van het werk van Hannah Arendt, dat nieuw leven wel steeds opgroeit in een 'oude wereld' (Pols 2001). De school ziet hij als de typische manifestatie van die oude wereld, waar kinderen worden ingeleid in de traditie van vorige en huidige generaties. Zal die oude wereld het nieuwe leven inderdaad de ruimte geven vernieuwing te brengen en zo een teken van hoop te zijn?

Daarmee brengt Wouter Pols ons in het hart van het pedagogisch dilemma, dat door de Duitse pedagoog Theodor Litt werd beschreven in zijn boekje *Führen oder Wachsenlassen: eine Erörterung des pädagogischen Grundproblems* uit 1927. Hij wijst daar op het risico dat het nieuwe leven wordt ingekapseld door de 'oude wereld' en op het risico dat het nieuwe leven met de beste bedoelingen wordt ingericht vanuit de ideaalbeelden waar de oude generatie van droomt. Het nieuwe initiatief dat door het nieuwe leven wordt belichaamd, wordt dan uitgedoofd, omdat de toekomst niet open gehouden wordt, maar vooraf wordt ingevuld. Litt schrijft: "De toekomst, zoals begrepen door het heden, verstikt de toekomst zoals zij zichzelf zou begrijpen" (Litt, 1927)⁴ Litt voert een pleidooi voor de ruimte die de nieuwe generatie zelf moet krijgen om de eigen toekomst vorm te geven. Hoop is niet vanzelfsprekend, maar moet in de pedagogiek concreet gestalte krijgen. Litt pleit voor de ruimte die Yasmina (zie kader) met veel moeite voor zichzelf heeft bevochten – maar die ze idealiter

Een bijdrage uit onverwachte hoek: *Visible learning* van John Hattie

Vaak wordt 'hoop' en 'toekomstverwachting' gekoppeld aan filosofische of zelfs theologische beschouwingen. Het betreft meestal de 'zachte' kant van de wetenschap, in ieder geval waar het de onderwijskunde en pedagogiek betreft.

Dan is het verfrissend het begrip 'hoop' terug te komen in het – voor onderwijswetenschappers toonaangevende – boek *'Visible learning'* van John Hattie. Dit baanbrekend boek associeer je in eerste instantie niet met het begrip 'hoop'. Het boek biedt een technisch-instrumentele benadering van onderwijs en bevat de grootste collectie *evidence based* onderzoek rond de vraag welke factoren meetbaar effect hebben op de leerprestaties van leerlingen. Het bevat de resultaten van meer dan vijftien jaar empirisch onderwijsonderzoek waarbij miljoenen leerlingen waren betrokken. De meer dan 800 meta-analyses in *Visible Learning* omvatten 52.637 empirische onderzoeken en vertegenwoordigen daarmee onderzoek onder 240 miljoen leerlingen. Samen leveren ze kennis over de effecten een werkwijze, beleid of innovatie op leerprestaties (van peuterklassen tot hoger en universitair onderwijs).

Nu schrijft auteur en toponderzoeker John Hattie in het slotwoord een opmerkelijke alinea, die te denken geeft (hier uit de Nederlandse vertaling):

"Ik heb geweldige leraren gezien die de principes die in dit boek worden uiteengezet, hebben omarmd en daarmee aantoonbaar het verschil maken. Zij werken volgens die beginselen. Ze zijn kritisch op zichzelf, maken zich zorgen over leerlingen die niet de gewenste vooruitgang boeken, zoeken tekenen van successen of tekortkomingen en vragen hulp als ze dat voor hun werk nodig hebben. *Deze leraren geven hoop voor de toekomst.* Ze vallen niet op in de school en veel ouders zullen ze niet direct als de beste leraar zien, maar de leerlingen weten het wel en volgen hun lessen graag. De boodschap van dit boek is er een van hoop op een schitterende toekomst voor leraren en het lesgeven. Het is een boodschap die niet alleen is gebaseerd op mijn uitleg van meer dan 146.000 effectgroottes, maar op het besef dat al veel uitstekende leraren ons vak uitoefenen". (Hattie, 261, cursivering JMP)

van thuis, school en de hulpverlening had moeten krijgen. Het voorbeeld van Yasmina leert dat we vaak onderschatten hoe een leerkracht of een rolmodel in de familie een jongere het bepalende duwtje in de rug kan geven. Het duwtje naar een open toekomst.

Utopie en realisme – een kwetsbaar evenwicht

Het leven aangaan zonder hoop gaat eigenlijk niet. De Duitse pedagoog Otto Bollnow schrijft dat hoop in feite de kern vormt van ons bestaan. Voor Bollnow is hoop "datgene wat het leven als leven, als handelen en streven, dat op de toekomst is gericht, pas mogelijk maakt. De hoop is dus de laatste grondslag der ziel (...). Daarmee houdt de hoop op een aangelegenheid te zijn, die speciaal de psychologie of de ethiek raakt, maar zij komt in het *middelpunt te staan van het menselijk*

bestaan zelf". En onder verwijzing naar filosoof Gabriel Marcel concludeert Bollnow: "Hoop is misschien wel de stof, waaruit onze ziel is gemaakt" (Bollnow 1955)⁵

Tegelijk is het met hoop vaak zoeken naar het complexe evenwicht tussen realisme en utopie. Een teveel aan realisme leidt al snel tot doemdenken en het verliezen van de moed. Een teveel aan utopie daarentegen kan verstikkend gaan werken wanneer het geschetste perspectief als een onhaalbare doelstelling de moed in de schoenen doet zinken.

Ook een 'pedagogiek van de hoop' biedt dus geen eenduidig perspectief. Er zijn daarin verschillende accenten en perspectieven te onderscheiden. Zowel David Halpin als Darren Webb, beiden pedagoog van Britse origine, maakten een indeling van opvattingen van 'pedagogy of hope' (Halpin 2001 en Webb 2013). Aan de hand van hun indelingen is een onderscheid te maken in drie typen⁶, een meer utopische, een meer realistische en wat we een 'open' perspectief op een hoopvolle opvoeding hebben genoemd.

Het eerste – utopische – perspectief probeert kinderen en jongeren in de eerste plaats een zinvol toekomstbeeld voor te spiegelen, waarnaar zij zich richten kunnen. Het wil identificatiemogelijkheden bieden die kinderen en jongeren hoop geven op een (betere) toekomst. De perspectieven van Dasberg en Vriens passen goed bij deze benadering, maar ze wordt recent ook verdedigd door de Britse pedagoog Darren Webb zelf.

Meer in de lijn van Vriens en Freire ligt het tweede – realistische – perspectief. Deze benadering probeert kinderen en jongeren vooral concrete handreikingen te doen voor een hoopvolle, betere toekomst. Het realistisch perspectief zoekt naar concrete handelingsmogelijkheden. Het verschil met het utopisch perspectief zit vooral hierin, dat de utopie het risico loopt onbereikbaar te zijn. Het doet denken aan de moeder van Yasmina (zie kader), die haar wel wilde, maar niet kon helpen. Dit meer realistisch perspectief vinden we ook bij de Britse pedagoog David Halpin.

Wat we – ten slotte – het 'open perspectief' hebben genoemd, gaat ervan uit dat het kind zelf het teken van hoop is. Dit perspectief richt zich vooral op een open en onbepaalde toekomst. Symbool van dat open perspectief is de poster van Van Gogh, boven het bed van Yasmina. Het open perspectief onderscheidt zich van het realistisch perspectief doordat het eerste soms hoop is tegen beter weten in – in strijd met reële verwachtingen, maar altijd optimistisch. Het verschil met het utopisch perspectief is juist dat het de open perspectief het beeld van de toekomst nog niet invult, maar open laat. Het is vooral verwachtingsvol. Het open perspectief gaat ervan uit dat de toekomst iets is wat op ons toe-komt. En de positieve verwachting daarbij is de grond voor pedagogische hoop.

Van deze laatste, open benadering getuigt ook de 'godsdienstpedagogiek van de hoop' van de katholieke godsdienstpedagoog Bert Roebben, die schrijft:

"Opvoeden is een geloofsact: het is geloven in de toekomst. Wie zich waagt aan de zorg voor kinderen en jongeren, spreekt een grondeloos vertrouwen uit in wat nog komen moet. Er is aandacht voor wat er nog niet is, voor de ontlukkende mogelijkheden die in volle ontplooiing zijn. Men speurt naar kansen die zich aandienen en men verbeeldt zich

wat nog niet zichtbaar is. Deze aandacht is verankerd in het vermoeden dat het goed komt met dit concrete kind, met deze concrete jongere. Er is toekomst voor zijn unieke levensbestemming. De vruchten ervan rijpen, stil maar onomkeerbaar. Opvoeden is een geloofsact: men wijdt zijn beste krachten aan iets dat groter is dan zichzelf en groter dan die beste krachten. In de opvoeding is geven ontvangen, is handelen uit handen geven. In de opvoeding komt de ultieme paradox van mens-zijn krachtig aan het licht: volop leven is loslaten. En precies op grond van dit grondeloos vertrouwen, is de opvoeder hoopvol gestemd over wat hij doet” (Roebben 2006, 11).

Opvoeden is ruimte scheppen voor jonge mensen om zich te ontwikkelen, om te groeien, om zich met overgave de toekomst toe te eigenen. Het is de taak van opvoeders, onderwijzers en pedagogisch hulpverleners kinderen en jongeren te helpen aan een utopisch perspectief én hen te helpen in hun situatie van vandaag kleine concrete stappen te zetten in de richting van dat perspectief. Maar dat gaat alleen als we oog hebben voor de kleine signalen van hoop in de concrete situatie van vandaag.

Jan Marten Praamsma is als lerarenopleider en docent-onderzoeker verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede en de Universiteit Utrecht.

Danielle van de Koot-Dees is als docent-onderzoeker verbonden aan het lectoraat Jeugd & Gezin aan de Christelijke Hogeschool Ede.

Literatuur

- Berg, J.A. van den & Ganzevoort, R.R., The art of creating futures. Practical theology and a strategic research sensitivity for the future in *Acta Theologica*, 34(2), 166-185
- Bollnow, O.F., Sein und haben in *Antares* 7(2), 92-95.
- Bollnow, O.F., Die Tugend der Hoffnung. Eine Auseinandersetzung mit dem Existenzialismus. *Zeitschrift Universitas* 10. Jg. 1955, S. 153-164
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel, 1975
- Dasberg, L., *Pedagogie in de schaduw van het jaar 2000 of Hulde aan de hoop*, Utrecht, 1980
- Dewey, J., *Democracy and education*, New York, 1916/1966
- Freire, P., *Pedagogy of the oppressed*. New York, 1970
- Freire, P. and A.M.A Freire, *Pedagogy of hope: reliving Pedagogy of the oppressed*, New York, 1994
- Freire, P., *Pedagogy of freedom: Ethics, democracy, and civic courage*. New York, 1998
- Halpin, D., The Nature of Hope and its significance for education, in *British Journal of Educational Studies*, 49, pp. 392-410
- Halpin, D., *Hope and Education: The Role of the Utopian Imagination*, London, 2003
- Litt, Th., *Führen' oder, Wachsenlassen'. Eine Erörterung des pädagogischen Grundproblems*, Leipzig/Berlin, 1927
- Pols, W., Voorbij de pedagogiek van de regel. Over de pedagogische opdracht van het onderwijs, in *Pedagogiek*, 21, (3), 195-199
- Roebben, B., *Godsdienstpiedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*, Voorburg, 2007 Ruyter, D.J. de, *Te goed om waar te zijn? Over idealen in de opvoeding* Amsterdam, 2004 Ruyter, D.J. de, *Ideals, education and happy flourishing*, in *Educational Theory*, 57, 23-35
- San, M. van, Sieckelinck, S.M.A. en Winter, M. de, *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicalisering*, Utrecht/Den Haag, 2010
- Sontheimer, K., *Hannah Arendt. De levensweg van een groot denker*, Kampen-Kapellen, 2006
- Sieckelinck, S. M. A., *Het beste van de jeugd: Een wijsgerig pedagogisch perspectief op jongeren en hun ideal(ism)en*, Kampen, 2009
- Terwel, J. Rodrigues, R. & Van de Koot-Dees, D., *Tussen afkomst en Toekomst. Case studies naar de schoolloopbanen van leerlingen van 10-21 jaar*, Antwerpen/Apeldoorn, 2011
- Terwel, J., Van de Koot-Dees, D. & Rodrigues, R., *Die droom heb ik nog steeds. Schoolloopbanen en levensverhalen van jongeren in een diverse samenleving*, Antwerpen/Apeldoorn, 2018
- Webb, D., 'Pedagogies of Hope' *Studies in Philosophy and Education* 32(4), 397-414
- Winter, M. de, *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*, Amsterdam, 2015
- Zipory, O., On Educating While Hoping for the Impossible: Gabriel Marcel's Absolute Hope as a Rejection of Educational Instrumentalism. *Studies in Philosophy and Education*, 37(4), 383-399.

Noten

- 1 "Each individual, each unit who is the carrier of the life-experience of his group, in time passes away. Yet the life of the group goes on (...) The primary ineluctable facts of the birth and death of each one of the constituent members in a social group determine the necessity of education" (Dewey, 1916)
- 2 'situations or characteristics of a person that a person believes to be superb, excellent, of perfect, and that have not as yet been realized, at least not in the life of the persons who holds the ideal' (De Ruyter, 2007, 24).
- 3 "I cannot be a teacher if I do not perceive with ever greater clarity that my practice demands of me a definition about where I stand. A break with what is not right ethically. I must choose between one thing and another thing. I cannot be a teacher and be in favour of everyone and everything. I cannot be in favour merely of people, humanity, vague phrases far from the concrete nature of educative practice. Mass hunger and unemployment, side by side with opulence, are not the result of destiny, as certain reactionary circles would have us believe, claiming that people suffer because they can do nothing about the situation" (Freire 1998).
- 4 "Die Zukunft, wie die Gegenwart sie versteht, erstickt die Zukunft, wie sie sich selbst verstehen würde" (Litt, 1927).
- 5 "Dann aber ist umgekehrt die Hoffnung dasjenige, was das Leben als Leben als in die Zukunft gerichtetes Handeln und Streben, allererst ermöglicht. Die Hoffnung wäre also der letzte Grund der Seele (...) Damit hört Hoffnung auf, irgendeine spezielle Angelegenheit der Psychologie oder der Ethik zu sein, sondern sie rückt in den Mittelpunkt des menschlichen Daseins selbst" (Bollnow 1955).
- 6 De indeling die we hier maken op basis van het werk van Webb en Halpin sluit bijna naadloos aan bij de drie typen toekomstgerichte praktische theologie die onderscheiden worden door Ganzevoort en Van den Berg. Zij onderscheiden in hun studie 'The art of creating futures' ook drie typen, te weten (1) Utopian practical theology, (2) Prognostic-adaptive practical theology en (3) designing-creative practical theology (Van den Berg en Ganzevoort 2014).